

Onderwijs als grote ongelijkmaker: eisen aan een rechtvaardiger onderwijsbestel

*Louise Elffers**

De afgelopen decennia worden gekenmerkt door een wereldwijde onderwijsexpansie: steeds meer individuen volgen steeds meer jaren onderwijs op steeds hogere niveaus. Was in de jaren zestig van de vorige eeuw krap 5% van de Nederlandse beroepsbevolking hogeropgeleid, tegenwoordig heeft zo'n 40% – en in de grote steden de helft – een hbo- of universitair diploma op zak.¹ De groei van het aantal en aandeel hogeropgeleiden werd ingezet met de invoering van de Mammoetwet, waarmee breed toegankelijke onderwijsroutes voor algemeen vormend onderwijs en beroepsonderwijs werden gevormd. Niet langer zouden kinderen uit lagere sociale milieus vanzelfsprekend naar de ambachts- of huishoudschool worden gestuurd, noch zou het gymnasium voortaan voorbehouden blijven aan kinderen uit de maatschappelijke bovenlaag.

De vergrote toegankelijkheid van het onderwijs betekende een ongekeerde sprong voorwaarts voor veel families, en voor de samenleving als geheel. Veel voorheen 'verborgen talenten' uit de lagere sociale klassen wisten aan de hand van het onderwijs hun maatschappelijke positie aanzienlijk te verbeteren. Zogeheten arbeiderskinderen van wie de ouders soms niet meer dan lagere

* Dit hoofdstuk is een uitgewerkte versie van een artikel dat in 2020 verscheen in *Idee*, nr. 208.

school hadden, stroomden in één keer door naar het hoger onderwijs. Het gemiddelde opleidingsniveau en de algehele welvaart namen toe. Nederland werd – net als veel ons omringende landen – een ‘geschoolde samenleving’, waarin opleidingsniveau de bepalende factor werd voor de maatschappelijke positie van individuen.²

Een meritocratische verdeling van maatschappelijke posities wordt doorgaans rechtvaardiger geacht dan een verdeling op basis van bijvoorbeeld, familienaam, vermogen, sekse, religie of etniciteit. In de meritocratische samenleving kreeg onderwijs dan ook de functie toebedeeld van ‘de grote gelijkmaker’. Niet langer zou de plek waar je wieg heeft gestaan bepalend zijn voor je toekomstperspectieven. Voortaan bepaalde het schooldiploma, als tastbaar resultaat van je talent en inzet – je merites – je kansen in de maatschappij. Het meritocratisch ideaal is een leidend principe geworden in de meeste postindustriële samenlevingen.³ Onderwijs speelt een centrale rol in het realiseren van een meritocratie. Het selecteert en sorteert leerlingen naar talent, draagt bij aan de ontwikkeling van talent en geeft diploma’s af op basis waarvan werkgevers inzicht krijgen in de merites van een individu.

De centrale en bepalende rol van het onderwijs in de samenleving is niet zonder gevolgen gebleven. Was de samenleving vroeger georganiseerd langs levensbeschouwelijke zuilen, tegenwoordig bepaalt het opleidingsniveau van je ouders naar welke school je gaat, bij welke voetbalclub je speelt en met wie je omgaat. Hoewel een hiërarchisch onderscheid naar hoog- en laagopgeleid regelmatig wordt bekritiseerd – met name uit onvrede over de ogenschijnlijk minderwaardige positie van het beroepsonderwijs in die hiërarchie – komt dit onderscheid terug in veel meer domeinen van onze samenleving dan enkel het onderwijs en de arbeidsmarkt. Hogeropgeleiden mogen zich goedkoper verzekeren of zich inschrijven voor besloten datingplatforms. Hbo- en universitair geschoolden mogen exclusief deelnemen aan activiteiten die geen beroep doen op in het hbo of wo verworven kennis en vaardigheden, zoals sportklasjes voor hogeropgeleiden.⁴ Hogeropgeleiden hebben niet alleen gemiddeld genomen betere banen met een hoger salaris dan lageropgeleiden, maar genieten

vaak ook meer maatschappelijk aanzien, hebben stabielere relaties, wonen beter, zijn gezonder en gelukkiger, zijn actiever in het verenigingsleven, zijn sterker vertegenwoordigd in politiek en bestuur en hebben meer vertrouwen in de maatschappij en politiek.⁵ Het onderwijs en in het bijzonder de kwalificaties die het afgeeft, zijn een bepalende kracht geworden in de samenleving.⁶

Ongelijkheid ondanks onderwijsexpansie...

De bredere toegankelijkheid van het onderwijs die met de Mammoetwet werd gerealiseerd, bood ontwikkelkansen aan individuen die dat voorheen niet zouden hebben gekregen. De samenhang tussen sociaal milieu en opleidingsniveau nam af en steeds meer mensen beklommen de ladder naar het hoger onderwijs. De onderwijsexpansie wordt dan ook wel gezien als bewijs van de toegenomen kansengelijkheid in onze samenleving. Cijfers die tonen dat het verband tussen afkomst en het behaalde opleidingsniveau desondanks nog altijd aanzienlijk is, ontlokken daarom veelal teleurgestelde reacties: kennelijk lukt het nog niet om het meritocratisch ideaal volledig te verwezenlijken en écht gelijke kansen te creëren.⁷ Dat de ongelijkheid in schoolloopbanen bovendien weer toeneemt, baart nog meer zorgen.⁸ Hoe kan het dat de schoolloopbanen van leerlingen met hoger- en met lageropgeleide ouders juist weer steeds verder uit elkaar gaan lopen?

Er zijn verschillende obstakels die maken dat leerlingen met lageropgeleide ouders minder kansen hebben om een hoger opleidingsniveau te bereiken dan leerlingen met hogeropgeleide ouders, ook wanneer ze in beginsel op gelijk niveau presteren. In Nederland speelt de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs een sleutelrol in het doen ontstaan, bestendigen en vergroten van sociale ongelijkheid in schoolloopbanen.⁹ Vanaf dat moment gaan schoolloopbanen steeds verder uit elkaar lopen en neemt de invloed van sociaal milieu op hun koers toe.¹⁰ In Nederland krijgen leerlingen met lageropgeleide ouders bij de overgang naar het voortgezet onderwijs structureel lagere schooladviezen – waarna

ze vaker doorstromen naar de lagere onderwijsniveaus – dan leerlingen met hogeropgeleide ouders, óók in het geval van een gelijk prestatieniveau.¹¹ Ook later in de schoolloopbaan, bij de overgang naar het hoger onderwijs, zijn duidelijke verschillen naar afkomst zichtbaar. Zo stromen havo- en vwo-leerlingen met lageropgeleide ouders of een migratieachtergrond minder vaak door naar selectieve opleidingen in het hoger onderwijs.¹²

Zulke patronen zijn voor veel politieke partijen aanleiding om het streven naar kansengelijkheid in het Nederlandse onderwijs hoog op de agenda te zetten. Onderwijs kan immers alleen als grote gelijkmaker fungeren wanneer iedereen, ongeacht zijn of haar achtergrond, de kans krijgt zich aan de hand van het onderwijs optimaal te ontwikkelen en kwalificeren.

...of ongelijkheid omdat onderwijsexpansie?

De vraag is echter of onderwijs wel als grote gelijkmaker kan fungeren in een meritocratie waarin datzelfde onderwijs bepalend is voor het bereiken van een maatschappelijke positie. De premisse van onderwijs als grote gelijkmaker in een meritocratische samenleving heeft wat weg van de slang die zichzelf in de staart bijt. Als de verdeling van maatschappelijke posities wordt gebaseerd op onderwijs, wordt onderwijs het centrale vehikel voor het realiseren van opwaartse sociale mobiliteit (emancipatie) en voor statusbehoud (reproductie). Onderwijsexpansie is het resultaat van deze dynamiek.

Maar opleidingsniveau kan het behalen of behouden van een bepaalde positie enkel legitimeren wanneer dat niveau onderscheidend is van andere. Ten gevolge van de onderwijsexpansie hebben individuen steeds meer, hoger, beter of als beter aangeschreven onderwijs nodig om zich te kunnen onderscheiden van anderen. Er ontstaat competitie om het hoogste niveau te behalen. Hoe hogeropgeleid de bevolking raakt, hoe meer die competitie wordt gedreven door de noodzaak tot statusbehoud voor de hogeropgeleide klasse. Met behulp van onderwijs wordt een zo

gunstig mogelijke positie ten opzichte van anderen nagestreefd. Onderwijs wordt, kortom, ingezet om ongelijkheid te realiseren.

Deze onderwijscompetitie is ook in Nederland steeds duidelijker zichtbaar. We zien bijvoorbeeld een flinke groei van het gebruik van bijlessen en examentrainingen.¹³ Het is een van de talloze strategieën die ouders hanteren om hun kind geplaatst te krijgen op scholen en onderwijsroutes met de beste perspectieven op het bereiken van het hoogst mogelijke niveau.¹⁴ Leerlingen en studenten kiezen vaker voor programma's waarmee ze zich kunnen onderscheiden van andere hogeropgeleiden, zoals honoursprogramma's, *university colleges*, selectieve masters of uitstroomprofielen die staan aangeschreven als pittiger dan andere profielen. Om hun kansen op instroom in selectieve programma's te verhogen, kiezen sommige leerlingen ervoor hun cijfergemiddelde extra op te krikken met examentrainingen of door vrijwillig te blijven zitten. Anderen doen na schooltijd betaald of onbetaald werk waarmee ze hun talent en motivatie kunnen onderstrepen ten behoeve van de toelatingsprocedures voor bepaalde studies.

Hoewel nogal eens negatief wordt gesproken over dergelijk gedrag, doen leerlingen en ouders daarmee weinig anders dan het maximaliseren van hun kansen in de competitie waarop de samenleving de verdeling van maatschappelijke posities baseert. Het verbeteren of overdragen van kansen op een zo goed mogelijke positie in de maatschappij behoort tot de meest fundamentele processen binnen gezinnen.¹⁵ Het zou daarom vreemd zijn te verwachten dat ouders afzien van pogingen om de beste vooruitzichten te creëren voor hun kinderen. Het probleem is dan ook niet zozeer dat ouders alles doen wat ze nodig achten om de beste kansen te realiseren voor hun kinderen, als wel dat de mogelijkheden om dat te doen ongelijk verdeeld zijn. Ouders verschillen in de beschikking over de kennis en vaardigheden, het netwerk en de financiële middelen om de schoolloopbaan van hun kinderen op sleutelmomenten een extra zetje te geven. Die verschillen zijn van invloed op de kansen van leerlingen om toegang te krijgen tot bepaalde scholen of vormen van onderwijs.

Gelijkheid en onderscheid

De functie van onderwijs in de meritocratische samenleving wordt gekenmerkt door een tegenstelling tussen een streven naar gelijkheid en een streven naar onderscheid.¹⁶ Onderwijsexpansie is zowel het klinkende resultaat van de vergrote kansengelijkheid, als de aanjager van toenemende kansenongelijkheid. Het is van belang om in het debat over het functioneren van ons onderwijs – en in het bijzonder in het debat over kansengelijkheid – oog te hebben voor deze paradox. In dat debat wordt doorgaans gefocust op het versterken van de emancipatoire functie van onderwijs, door het vergroten van de kansen van kinderen uit lageropgeleide gezinnen op het beklimmen van de maatschappelijke ladder. Dat is een mooie en belangrijke missie.

We moeten ons echter realiseren dat de reactie op het stimuleren van opwaartse sociale mobiliteit zal zijn dat degenen die al boven aan de ladder staan nieuwe treden omhoog zullen zoeken, om hun relatieve voordeel te behouden en neerwaartse mobiliteit te voorkomen. De groeiende populariteit van categorale gymnasia, van selectieve programma's in het hoger onderwijs en van het volgen van een tweede of zelfs derde masteropleiding zijn voorbeelden van deze dynamiek, die ook wel 'effectively maintained inequality' wordt genoemd.¹⁷ Waar meer gelijkheid wordt gerealiseerd, wordt nader onderscheid gecreëerd. Het streven naar onderwijs als grote gelijkmaker wordt beantwoord met een streven naar onderwijs als grote ongelijkmaker.

Voor het debat is het bovendien van belang de ongelijkheid die voortvloeit uit verschillen in opleidingsniveau niet zonder meer te interpreteren of te legitimeren als uitkomst van een meritocratisch proces. De verschillen in aanleg tussen leerlingen in de verschillende onderwijsroutes zijn bijvoorbeeld minder groot dan ons sterk gedifferentieerde onderwijsstelsel doet vermoeden. Het prestatieniveau van leerlingen in vmbo, havo en vwo valt zelfs voor een deel zodanig samen dat daarin geen directe aanleiding kan worden gevonden voor de vroege en volledige scheiding die op dit moment in het voortgezet onderwijs wordt gehanteerd.¹⁸

Bovendien varieert de kans op plaatsing in een van de routes ook bij een gelijk prestatieniveau naargelang het opleidingsniveau van de ouders. Eenzelfde kanttkening kan geplaatst worden bij selectiecriteria die sommige opleidingen in het hoger onderwijs hanteren. Hoewel die meritocratisch worden beargumenteerd, blijkt de kans op selectie toch deels afhankelijk van achtergrondkenmerken van leerlingen die samenhangen met het sociaal milieu waarin ze zijn opgegroeid.¹⁹

Deze bevindingen impliceren dat de waarde van onderwijskwalificaties als meritocratische markers ten behoeve van de verdeling van maatschappelijke posities gerelativeerd moet worden, en zeker niet als rechtvaardiging voor sociale ongelijkheid in de samenleving kan worden opgevoerd. Het is opvallend dat die rechtvaardiging in tijden van groeiende ongelijkheid juist vaker plaatsvindt. Hoe groter de ongelijkheid in een samenleving, hoe sterker burgers geneigd zijn deze te rechtvaardigen als de uitkomst van een meritocratisch proces.²⁰ Op de meritocratische rechtvaardiging van ongelijkheid bestaat bovendien meer fundamentele kritiek, zoals al verwoord door Michael Young, die in zijn boek *The Rise of the Meritocracy* de term ‘meritocratie’ muntte.²¹ Regelmatig wordt de vraag gesteld wat er eigenlijk rechtvaardig zou zijn aan een verdeling van inkomen, status en macht op basis van talent.

De rechtvaardigheid van meritesgebaseerde ongelijkheid vereist een meer fundamentele discussie dan dit hoofdstuk kan bieden. Maar ook wanneer we de meritocratie zonder nadere discussie als uitgangspunt nemen, dient de waarde van onderwijskwalificaties als indicator van talent – en daarmee als legitimatie van ongelijkheid – gerelativeerd te worden. Al decennialang wijzen wetenschappers vanuit verschillende disciplines op de beperkte waarde van diploma’s als representatie van capaciteiten die relevant zouden zijn voor het kunnen bekleden van bepaalde maatschappelijke posities. Diploma’s zouden volgens sommigen zelfs een arbitrair middel zijn om de toegang tot bepaalde posities te kunnen voorbehouden aan de maatschappelijke bovenlaag.²² Dat roept de vraag op of het zinvol is te blijven inzetten op het optimaal bewapenen van elk individu

in de diplomawedloop, of dat er beter ingezet kan worden op het verbeteren van de maatschappelijke kansen van mensen óngeacht hun onderwijskwalificaties, in het bijzonder van degenen die de top van de onderwijspiramide niet zullen bereiken.²³

Eisen aan een rechtvaardiger onderwijsbestel

De vraagtekens die geplaatst worden bij de rechtvaardiging van maatschappelijke ongelijkheid op basis van talent – en in het bijzonder op basis van onderwijskwalificaties als bewijs van talent – verdienen een serieus debat. Los van de vraag of zulke ongelijkheid rechtvaardig is of kan zijn, wordt die rechtvaardiging ondermijnd door de realiteit van kansenongelijkheid in het onderwijs. De kansen om talenten te verwezenlijken, en de kansen om die talenten op cruciale momenten te verzilveren, worden deels bepaald door niet-meritocratische factoren. Wanneer onderwijskwalificaties bepalend zijn voor de maatschappelijke kansen van individuen, vereist een rechtvaardig bestel dat leerlingen bij gelijke prestaties gelijke kansen krijgen. Daartoe zijn in elk geval drie onderling samenhangende ingrepen noodzakelijk.

Het tegengaan van ongelijke leerkansen. De vroege selectie naar een groot aantal verschillende leerroutes in het Nederlandse voortgezet onderwijs versterkt de ongelijkheid in schoolloopbanen. Er bestaat een duidelijke relatie tussen het moment van selectie en ongelijkheid in schoolloopbanen: hoe vroeger leerlingen naar niveau worden geselecteerd, hoe groter de ongelijkheid naar sociaal milieu in het opleidingsniveau dat ze uiteindelijk behalen.²⁴ Door leerlingen al op jonge leeftijd te sorteren naar sterk uiteenlopende routes met eveneens sterk uiteenlopende perspectieven op vervolgonderwijs, worden hun heel verschillende leerkansen geboden. De routes verschillen onder meer in hun oriëntatie – meer theoretisch of meer praktijkgericht – en niveau. Ongelijke plaatsing van gelijk presterende leerlingen mondt hierdoor uit in ongelijke kansen om talenten te ontplooien. De ontwikkeling van leerlingen die bij de overstap naar het voort-

gezet onderwijs nog op gelijk niveau presteerden, gaat vanaf het moment dat ze in verschillende routes geplaatst worden steeds verder uit elkaar lopen.²⁵

Om deze kansenongelijkheid tegen te gaan, is het zaak de leer-kansen van leerlingen minder vroeg en minder definitief te bepa-len. Het niveau-advies dient een minder sturende rol te krijgen, door leerlingen in het voortgezet onderwijs meer mogelijkheden te bieden om van het advies af te wijken. De sleutel hiervoor ligt bij een flexibeler inrichting van het voortgezet onderwijs. Wan-neer routes meer met elkaar worden verbonden – alleen al door ze onder één dak aan te bieden – krijgen leerlingen gelegenheid om programma's op verschillende niveaus en met verschillende oriëntaties uit te proberen. Door meerdere tussentijdse overstap-momenten te bieden waarop van route kan worden gewisseld, worden de negatieve gevolgen van een onderschatting aan het eind van het basisonderwijs – die bepaalde groepen leerlingen significant vaker treft dan andere – beperkt.

Flexibilisering van het voortgezet onderwijs – een voorstel dat onlangs ook door een brede coalitie vanuit het onderwijsveld is gedaan – vereist een kentering van de huidige trend van 'cate-goralisering' in het voortgezet onderwijs.²⁶ Scholen zouden juist weer meer moeten voorzien in een breed aanbod voor leerlingen met verschillende interesses en niveaus, zonder dat dit betekent dat alle leerlingen hetzelfde programma volgen.

Het tegengaan van ongelijke selectie. Leerlingen krijgen bij gelijke prestaties geen gelijke kansen om in te stromen in de verschillende onderwijsroutes in het voortgezet onderwijs, en daarmee ook geen gelijke kans op toegang tot vervolgonderwijs en bijbehorende segmenten van de arbeidsmarkt. Met name de ongelijke advisering rond de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs vormt een brandpunt voor kansenonge-lijkheid. Regio's, scholen en leraren hebben de vrijheid om eigen afwegingen te maken bij de formulering van het niveau-advies. Leerlingen met hetzelfde prestatieniveau kunnen daardoor heel verschillend worden geadviseerd.

Hoewel er goede redenen kunnen zijn om een afwijkend ni-

veau-advies te geven ten opzichte van de scores op de gestandaardiseerde toetsen, duiden patronen in de onder- en overadvisering ten opzichte van de gestandaardiseerde toetsscores op een structureel ongelijke behandeling van leerlingen naargelang hun achtergrond. Leerlingen van lageropgeleide ouders worden in vergelijking met leerlingen met hogeropgeleide ouders aanzienlijk vaker lager geadviseerd dan het niveau dat hun toetsscore indiceert. Bij een hoger advies dan de toetsscore is dat precies andersom. Omdat het niveau-advies zo'n bepalende rol speelt in het verdere verloop van de schoolloopbaan – en in het bijzonder in de leerkansen die worden geboden in het voortgezet onderwijs – zijn zulke verschillen problematisch.

Om die reden is het zaak de selectieprocedures bij bepaalde overgangen in het onderwijs zo veel mogelijk te standaardiseren, zodat de invloed van expliciete en impliciete voorkeuren, *bias* en stereotyperingen wordt geminimaliseerd. Dat betekent een grotere rol voor gestandaardiseerde toetsen en minder ruimte voor individuele afwegingen van docenten of scholen bij beslissingen over de toegang tot onderwijsroutes.²⁷ Gestandaardiseerde toetsen bieden leerlingen bij uitstek de kans om lagere verwachtingen over hun ontwikkelingspotentieel te ontstijgen.

Het tegengaan van ongelijke toegang tot onderwijs. Door het gebrek aan gestandaardiseerde selectieprocedures bestaat ruimte voor gezinnen om de kansen van hun kinderen in het onderwijs te verbeteren door middel van de inzet van economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Standaardisering van procedures kan helpen om die invloed te beperken. Wanneer enkel naar het prestatieniveau wordt gekeken op basis van gestandaardiseerde toetsen, kunnen leerlingen met lageropgeleide ouders bijvoorbeeld niet langer lager worden geadviseerd dan gelijk presterende klasgenoten met hogeropgeleide ouders. De kansen op toegang tot de verschillende onderwijsroutes worden zo minder afhankelijk van ouderlijk kapitaal.

Maar ook wanneer de advisering of selectie enkel op prestaties wordt gebaseerd, kunnen kapitaalkrachtige gezinnen invloed uitoefenen, onder meer door schaduwwonderwijs in te kopen om

de prestaties van hun kinderen te verbeteren. Deze vorm van kansenongelijkheid laat zich lastiger indammen. Inkomensongelijkheid maakt dat sommige gezinnen wel en andere geen aanvullend onderwijs kunnen bekostigen, en het staat gezinnen vrij om aanvullend onderwijs in te kopen wanneer zij dat willen en kunnen.

De invloed van deze ongelijkheid kan echter wel worden ingeperkt door het terugdringen van de competitie om toegang tot onderwijsroutes in het funderend onderwijs: het primair en voortgezet onderwijs. In tegenstelling tot veel andere landen vindt in Nederland al in het funderend onderwijs een bepalende selectie plaats. Na die selectie gaan de schoolloopbanen van leerlingen sterk uiteenlopen. De initiële toegang tot de verschillende routes in het funderend onderwijs wordt grotendeels bepaald door het relatieve prestatieniveau van leerlingen. Het brengt leerlingen in competitie met elkaar om de toegang tot onderwijsroutes die perspectief bieden op het bereiken van het hoger onderwijs. De financiële mogelijkheden van kapitaalkrachtige gezinnen om de schoolprestaties van hun kinderen op te krikken met behulp van aanvullend onderwijs, zet leerlingen uit minder kapitaalkrachtige gezinnen in die competitie op achterstand.

Dat de ene leerling sterker presteert dan de andere, betekent echter niet dat die andere leerling een bepaald niveau niet zou aankunnen. Elke leerling moet daarom in het funderend onderwijs de kans krijgen zich te ontwikkelen in lijn met de eigen ambitie en potentie, ongeacht de prestaties van een ander. Dat vereist een bredere toegankelijkheid van al het onderwijsaanbod in het funderend onderwijs, waarbij de wensen en mogelijkheden van het individu leidend zijn voor de toegang tot het aanbod. De competitie die voortvloeit uit de huidige vroege en dwingende selectie op basis van het relatieve prestatieniveau van leerlingen, werkt kansenongelijkheid in de hand.

Kansengelijkheid in het onderwijs is een voorwaarde voor het functioneren van een meritocratie. De selectiefunctie die het onderwijs in de meritocratische samenleving toebedeeld heeft gekregen, vereist dat alle leerlingen in het funderend onderwijs

ongeacht hun achtergrond de kans krijgen hun talenten te verwezenlijken. En het vereist dat alle leerlingen na dat funderend onderwijs ongeacht hun achtergrond de kans krijgen hun talenten te verzilveren bij het nastreven van kwalificaties waarmee men zich nader kan onderscheiden in de meritocratische samenleving. Zolang onderwijskwalificaties een bepalende rol spelen in de verdeling van maatschappelijke posities, is het zaak de rechtvaardigheid te waarborgen van het bestel dat die kwalificaties afgeeft. Want of die bepalende rol nou terecht is of niet, onderwijssocioloog Meyer waarschuwde al: 'if education is a myth, it is a powerful one'.²⁸

- 33 Zie bijvoorbeeld de eisen zoals gesteld in Verordening (EU) 2018/1999 inzake de governance van de energie-unie en van de klimaatactie, en in Richtlijn (EU) 2018/2001 ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen.
- 34 Akerboom, Sanne. 'Participatie in de energietransitie: Juridisch instrumentarium in een veranderende context'. *Tijdschrift voor Omgevingsrecht*, nr. 3 (2019): 75-87.
- 35 Wolsink, Maarten. 'Wind power and the NIMBY-myth: Institutional capacity and the limited significance of public support'. *Renewable energy* 21, nr. 1 (2000): 49-64.
- 36 Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, *Klimaatakkoord*, 2019.
- 37 Zie Klimaatwet, art. 6 en 8. Het concept Klimaatplan heeft tussen 24 augustus en 4 oktober 2019 online ter inzage gelegen. Daarop zijn 1602 zienswijzen ingediend.
- 38 Hekkenberg, Michiel et al. *Effecten ontwerp Klimaatakkoord*. Den Haag: PBL, 2019; Centraal Planbureau. *Doorrekening ontwerp-Klimaatakkoord*. Den Haag: CPB, 2019.

*Onderwijs als grote ongelijkmaker:
eisen aan een rechtvaardiger onderwijsbestel*

- 1 Compendium voor de leefomgeving. 'Ontwikkelingen in de maatschappij: Hoogopgeleiden, 2017'. Laatst gewijzigd 27 mei 2020; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. *Trends in beeld: Zicht op Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Den Haag: Ministerie van OCW, 2013.
- 2 Baker, David P. 'The future of the schooled society: The transforming culture of education in postindustrial society'. In *Frontiers in sociology of education*, Maureen T. Hallinan (red.). Dordrecht: Springer, 2011.
- 3 Milanovic, Branko. *Capitalism, alone*. Cambridge: Harvard University Press, 2018.
- 4 Elffers, Louise. 'Het kopen van kansen: De inzet van schaduwonderwijs in de onderwijscompetitie'. In *Gelijke kansen in de stad*, Herman van de Werfhorst & Erna van Hest (red.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.

- 5 Werfhorst, Herman G. van de. *Een kloof van alle tijden: Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- 6 Baker, 'The future of the schooled society: The transforming culture of education in postindustrial society', 2011.
- 7 Bovens, Mark, Paul Dekker & Will Tiemeijer. *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: SCP/WRR, 2014.
- 8 Inspectie van het Onderwijs. *Onderwijsverslag: De staat van het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2016.
- 9 Elffers, Louise. *De bijlesgeneratie: Opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- 10 Dumont, Hanne, Denise Klinge & Kai Maaz. 'The many (subtle) ways parents game the system: Mixed-method evidence on the transition into secondary-school tracks in Germany'. *Sociology of Education* 92, nr. 2 (2019): 199-228.
- 11 Inspectie van het Onderwijs, *Onderwijsverslag*, 2016; Gemeente Amsterdam. *Het basisschooladvies en doorstroom in onderbouw vo*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam Onderzoek, Informatie en Statistiek, 2019.
- 12 Inspectie van het Onderwijs. *Selectie: meer dan cijfers alleen: Monitor selectie en toegankelijkheid*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2019; Van den Broek, Anja, José Mulder, Kyra de Korte, Joyce Bendig-Jacobs & Marije van Essen. *Selectie bij opleidingen met een numerus fixus & de toegankelijkheid van het hoger onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed, 2018.
- 13 Elffers, 'Het kopen van kansen', 2019.
- 14 Zie voor andere voorbeelden Elffers, Louise. 'Een onzekere wedstrijd op een oneerlijk speelveld: Hoe keren we het tij in de onderwijscompetitie?'. In Fabian Dekker, Marcel Ham & Jelle van der Meer (red.), *Nieuwe zekerheden in onzekere tijden: Over werk, onderwijs en politiek*. Utrecht: Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken, 2019.
- 15 Merry, Michael S. & Richard Arum. (2018). 'Can schools fairly select their students?'. *Theory and research in education* 16, nr. 3(2018): 330-350.
- 16 Bornschier, Volker. *Western societies in transition*. London: Routledge, 1996.
- 17 Lucas, Samuel R. 'Effectively maintained inequality: Education tran-

- sitions, track mobility, social background effects'. *American Journal of Sociology* 106, nr. 6 (2001): 1642-1690.
- 18 Elffers, *De bijlesgeneratie*, 2018.
 - 19 Van den Broek et al., *Selectie bij opleidingen met een numerus fixus & de toegankelijkheid van het hoger onderwijs*, 2018.
 - 20 Mijs, Jonathan B. 'The paradox of inequality: Inequality and belief in meritocracy go hand in hand'. *Socio-economic review*, (2019): 1-29.
 - 21 Young, Michael. *The Rise of the Meritocracy*. London: Thames and Hudson, 1958.
 - 22 Bills, David B. *The sociology of education and work*. Malden: Blackwell Publishing, 2004.
 - 23 Sandel, Michael J. 'Disdain for the less educated is the last acceptable prejudice', *The New York Times*, 2 september 2020; Swift, Adam. 'What's fair about that?'. *London Review of Books* 42, nr. 2 (2020).
 - 24 Werfhorst, Herman G. van de, Louise Elffers & Sjoerd Karsten. *Onderwijsstelsels vergeleken: Leren, werken, burgerschap*. Didactief Onderzoek, 2015.
 - 25 Korthals, Roxanne. *Tracking students in secondary education: Consequences for student performance and inequality*. Maastricht: ROA, 2015.
 - 26 Toekomst van ons onderwijs. *Toekomst van ons onderwijs: Pleidooi voor groot onderhoud aan het Nederlandse onderwijssysteem*. Discussiestuk. Toekomst van ons onderwijs, 2020.
 - 27 Elffers, Louise. 'Het is het stelsel, stupid!'. *S&D* 75, nr. 3 (2019): 38-46; Elffers, 'Een onzekere wedstrijd op een oneerlijk speelveld', 2019.
 - 28 Meyer, John W. 'The effects of education as an institution'. *American Journal of Sociology* 83, nr. 1 (1977): 75.

De nieuwe samenleving vraagt om digitale geletterdheid en gecijferdheid

- 1 Eubanks, Virigina. *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. New York: Picador, St Martin's Press, 2018.
- 2 Malik, Kenan. 'Against the cultural turn'. kenanmalik.com, 2016.
- 3 Malik, 'Against the cultural turn', 2016.